

URN:NBN:NL:UI:10-1-101364 - Publisher: Igitur publishing
Content is licensed under a Creative Commons Attribution 3.0 License
Anno 26, 2011 / Fascicolo 2 - Website: www.rivista-incontri.nl

Segnalazioni - Signalementen - Notes

Juryrapport WIS onderzoeksprijs taal- en letterkunde 2010

De Nederlands-Vlaamse Werkgroep Italië Studies reikt sedert 1996 jaarlijks een door het Istituto Italiano di Cultura ter beschikking gestelde onderzoeksprijs uit, voor de beste publicatie op een van de deelgebieden van de Italië Studies door een onderzoeker uit de Lage Landen. Aangezien we de vele relevante vakgebieden hebben verdeeld in drie clusters: taal- en letterkunde, kunstgeschiedenis, en geschiedenis en cultuur, betekent dit dat feitelijk ééns in de drie jaar deze prijs per vakgebied wordt uitgereikt. In dit jaar reiken we de prijs uit in het domein van de taal- en letterkunde. Daartoe horen ook de taal- en letterkunde van het Neolatijn voorzover deze is voortgebracht in Italië door auteurs die we als Italianen mogen beschouwen. Daartoe heeft de jury, bestaande uit het voltallige bestuur van de Werkgroep, publicaties verzameld en bestudeerd op de terreinen van de taal- en letterkunde die in de jaren 2007, 2008 en 2009 zijn gepubliceerd door onderzoekers uit de Lage Landen. Het betreft publicaties van zowel artikelen, bundels en monografieën, maar niet van dissertaties voorzover deze niet in handelseditie verspreid zijn. Graag dank ik bij deze gelegenheid de collega's in Nederland en Vlaanderen die ons werk hebben vergemakkelijkt door publicaties aan ons te signaleren.

Ook bij deze editie van de onderzoeksprijs heeft de jury kunnen constateren dat in de Lage Landen veel en hoogwaardig onderzoek wordt verricht op het gebied van de taal- en letterkunde van Italië. Dat geldt nadrukkelijk voor de hele Lage Landen, want van Brussel tot Amsterdam, van Groningen tot Gent zijn onderzoekers actief die op een verdienstelijke wijze resultaten van hun onderzoek publiceren, vaak in internationaal verband. Dat gebeurt in vele vormen, van artikelen tot congresbundels, van dissertaties tot monografieën. Deze oogst is in een periode van 3 jaar dermate groot dat bij een gelegenheid als deze, net als bij de vorige edities van de onderzoeksprijs voor taal- en letterkunde, de aandacht van collega's in den lande en ook van de jury minder hecht aan de toch zeer vele artikelen en bundels die zijn verschenen, en al snel uitgaat naar wat in deze discipline toch nog steeds geldt als de voornaamste publicatievorm, die van de monografie. Daarbij heeft de jury zich in het bijzonder gericht op een vijftal publicaties en deze beoordeeld mede aan de hand van de adviezen door collega's uit Nederland en Vlaanderen, en daarin bijgestaan door speciaal daartoe benaderde externe deskundigen. Het betreft overigens in alle gevallen publicaties uit het jaar 2009: duidelijk een topjaar voor de taal- en letterkundige Italië Studies in de Lage Landen. In alfabetische volgorde gaat het om de volgende werken, die ik beknopt aan u zal voorstellen.

Allereerst de studie van Natalie Dupré (Hogeschool-Universiteit Brussel), *Per un'epica del quotidiano. La frontiera in 'Danubio' di Claudio Magris*, gepubliceerd bij Cesati te Florence (Firenze, Cesati, 2009, 211 p.), waarin de auteur de resultaten voorstelt van haar promotieonderzoek zoals dat in dissertatievorm aan de Katholieke Universiteit Leuven in 2000 is verdedigd. In haar boek geeft Dupré een uitvoerige, goed doordachte en overtuigende

analyse van het centrale thema in Magris' meesterwerk *Danubio*, dat van de grens, en slaagt er in aan te tonen dat deze thematiek niet alleen betrekking heeft op de door Magris beschreven werkelijkheid, maar ook op de in diens boek gehanteerde verteltechniek. Een beter begrip hiervan, zo maakt Dupré duidelijk, is nodig om de vernieuwende kwaliteit van Magris' boek, ook en vooral buiten de Italiaanse context, op zijn juiste waarde te schatten.

Van een heel andere aard, al was het maar in chronologische zin, is de studie die José van der Helm en Arpad Orban (Universiteit Utrecht) hebben gepubliceerd over een door hen in de British Library geïdentificeerd manuscript van een tot nog toe amper bekend tweetalig 'florilegium' uit de vijftiende eeuw, een in het Italiaans en het Latijn opgestelde verzameling van zegswijzen en spreekwoorden die naar alle waarschijnlijkheid voor praktisch gebruik, onder meer in de taalverwerving, bedoeld was. Dankzij de combinatie van hun beider expertises, als italianist en latinist, zijn de auteurs er in geslaagd niet alleen het werk te dateren en te duiden, maar ook om het erin gehanteerde Italiaans te localiseren en de meestal antieke bronnen van de erin vervatte Latijnse spreuken te identificeren: een prestatie die in vergelijkbaar onderzoek maar zelden wordt vertoond. De resultaten van hun onderzoek, de door een uitgebreid commentaar ingeleide kritische editie van de tekst, is verschenen onder de titel '*Breve opusculum: A Latin-Italian Book of Sayings from the Fifteenth Century*' in het gespecialiseerde tijdschrift *Sacris Erudiri. A Journal on the Inheritance of Early and Medieval Christianity* (XLVIII (2009)), en neemt hierin niet minder dan 150 bladzijden in beslag: een monografie in tijdschriftvorm.

Ook in de vijftiende eeuw vinden we het onderwerp van de door Lodi Nauta (Rijksuniversiteit Groningen) bij Harvard University Press gepubliceerde monografie over *In Defense of Common Sense. Lorenzo Valla's Humanist Critique of Scholastic Philosophy* (Cambridge, MA, Harvard UP, 2009 (I Tatti Studies in Italian Renaissance History), XIV-401 p.). In deze ambitieus opgezette en doorwrochte studie betoogt Nauta dat Lorenzo Valla niet alleen een humanistisch filoloog was, zoals zo vaak nog wordt aangenomen, maar ook en misschien bovenal een filosoof die met succes pogde het paradigma van de scholastiek aan te vallen en te ondergraven, niet alleen door kritiek te uiten op de conventionele autoriteiten zoals Aristoteles, maar ook door een nieuwe en geheel eigen filosofie te ontwikkelen. Centraal in dit tot nog toe amper onderkende en als zodanig bestudeerde denken van Valla staan, zo betoogt Nauta, diens opvattingen over het centrale belang van taal in onze perceptie van de wereld, een gedachte die Valla opmerkelijk genoeg een voorloper doet lijken van de moderne en zo invloedrijke taalfilosofie van denkers als Wittgenstein. In een strak opgezet en op een indrukwekkende kennis van bronnen en kritiek steunend betoog weet Nauta de lezer ook bij de vele passages uit Valla's minder bekende werk die soms voor meerdere uitleg vatbaar lijken stevig bij de les te houden en op een enthousiasmerende wijze van zijn these te doordringen en te overtuigen.

Polemieken staan eveneens centraal in de zes essays die Linda Pennings (Universiteit van Amsterdam) heeft gebundeld in haar *Polemiche novecentesche, tra letteratura e musica, romanzo e melodramma, prosa d'arte*, verschenen bij Cesati in Florence (Firenze, Cesati, 2009, 121 p.). Het gaat hier inderdaad, zoals de titel aankondigt, om debatten over verschillende kunstvormen, van literatuur en muziek tot theater, soms in hun onderlinge verhouding en soms afzonderlijk, debatten zoals die gedurende vele decennia van de twintigste eeuw in de Italiaanse cultuur met overtuiging en hartstocht zijn gevoerd. Met een scherp oog voor de vaak subtiele verschillen en argumentaties loodst Pennings de lezer door een wereld waarin theorie en praktijk elkaar afwisselen, en schetst daarbij, in een overigens opvallend elegant Italiaans en in een doorgaans verfrissend kort bestek, perspectieven op vaak nog onderbelichte genres of hybride kunstvormen zoals de 'prosa d'arte' of 'het romaneske' bij Calvino.

Een iets bredere maar niet minder doeltreffende toets hanteert Janis Vanacker (Universiteit Gent) in haar bij Carocci te Rome verschenen *'Non al suo amante più Diana piacque'. Atteone e Adone nella letteratura italiana*, (Roma, Carocci, 2009, 359 p.). In deze al een jaar na de verdediging aan de Universiteit van Gent verschenen handelseditie van haar proefschrift bestudeert Vanacker het motief van de jacht in de oudere Italiaanse cultuur, voornamelijk aan de hand van literaire voorstellingen van mythologische figuren als Acteon, maar zonder de beeldende kunsten en de iconografische tradities te verwaarlozen. Met een opmerkelijke rijkdom aan gepresenteerde materialen slaagt Vanacker erin het gekozen thema dermate uitvoerig te belichten dat haar boek zonder twijfel als thematisch naslagwerk een blijvende waarde zal behouden.

In een dergelijk rijk en sterk gezelschap lijkt het moeilijk nadere onderscheiden aan te brengen. Toch was de jury van mening dat binnen deze overdadige oogst aan publicaties op het gebied van de taal- en letterkunde één boek bij uitstek voor bekroning in aanmerking komt, vanwege de wetenschappelijke durf en intellectuele ambitie die hierin tot uiting komt, vanwege de even systematische als enthousiasmerende betoogtrant, vanwege de eraan ten grondslag liggende bewonderenswaardige beheersing van het vak, gekoppeld aan een aanstekelijke behoefte om ook een bredere kring te overtuigen van de relevantie van deze kennis. Het betreft een studie die geworteld is in een wetenschappelijk veld, op het grensvlak van de neo-latinistiek en de geschiedenis van de filosofie, dat niet voor niets, zo blijkt ook nu weer, internationaal en zeker ook in Italië een zeer grote reputatie geniet, en daarmee in de Lage Landen een vruchtbare voedingsbodem biedt aan zo veel excellent Italië-onderzoek. Maar het is de verdienste van de auteur dat zijn boek juist in een combinatie van degelijke vakkennis en wetenschappelijke moed een indrukwekkende balans weet te vinden. Ik doel op de waarlijk monumentale studie van Lodi Nauta over Lorenzo Valla, die niet voor niets bij een toonaangevende uitgeverij als Harvard University Press is gepubliceerd, op zichzelf waarlijk al een prestatie van formaat. Nauta's boek is een toonbeeld van wetenschappelijke verdienste en komt daarom naar het oordeel van de jury bij uitstek in aanmerking komt voor bekroning met de onderzoeksprijs Italië Studies.

Harald Hendrix

Voorzitter van de jury van de Onderzoeksprijs Italië Studies 2010
Universiteit Utrecht, Trans 10, 3512 JK Utrecht

∞

Een staalkaart van de werken van Cornelis Schuyt†

Camerata Trajectina bracht onlangs een CD uit met een selectie uit het oeuvre van de Leidse componist Cornelis Floriszoon Schuyt (1557-1616). Op de CD staan dertien vocale werken en zes instrumentale stukken. Na het Sweelinck Monument van het Gesualdo Consort, vraagt opnieuw een Nederlands topensemble aandacht voor de hoogstaande kunst van de muziek uit de Lage Landen. Terecht, want niet alleen bracht onze Gouden Eeuw schitterende beeldende kunst voort, ook de muziek leverde een belangrijke bijdrage aan zijn rijke cultuur.

Het oeuvre van Schuyt bestaat voor het grootste deel uit madrigalen: veelstemmige composities op wereldlijke teksten voor een klein vocaal ensemble. De herkomst van het woord 'madrigaal' is onzeker. Mogelijk is het afkomstig van 'matrix', namelijk in 'cantus matricalis', verwijzend naar het feit dat de teksten in de moedertaal zijn geschreven (dus in

---

* Cornelis Schuyt : *Madrigali, Padovane & Gagliarde*, door Camerata Trajectina. Uitgegeven door Globe in 2011 (GLO 6068).

het Italiaans en niet in het Latijn). Of het is afkomstig van 'cantus materialis', in tegenstelling tot 'cantus formalis' erop duidend dat de madrigaaltekst geen regels en geen vastgelegd vormschema kent. Het kan ook duiden op het wereldse karakter van de teksten, dan dus in tegenstelling tot 'cantus spiritualis'. De vroegste madrigalen vinden we in het veertiende-eeuwse Italië, het Trecento, met componisten als Francesco Landini en Jacopo da Bologna. Ruim een eeuw later, rond 1530, ontwikkelt zich een nieuw type madrigaal dat zijn hoogtepunt bereikt in de tweede helft van de zestiende eeuw en dat nog voortduurt tot in de vroege zeventiende eeuw. Typisch voor het madrigaal in de renaissance is de tekstschildering (ook wel 'madrigalisme' genoemd): de betekenis van een woord wordt in de muziek uitgebeeld. Dat kan concreet zijn, een woord als 'hoog' krijgt dan bijvoorbeeld een relatief hoge noot, maar ook overdrachtelijk, bijvoorbeeld wanneer pijn wordt uitgedrukt met scherpe dissonanten.

De madrigaalkunst vindt zijn oorsprong in Italië, maar het waren vaak componisten uit de Lage Landen die de boventoon voerden. Componisten als Jacob Arcadelt (afkomstig uit Luik), Adriaen Willaert (uit Roeselare), Cirpiaan de Rore (uit Ronse) en Orlandus Lassus (uit Mons) leverden belangrijke bijdragen aan de ontwikkeling van het madrigaal. Terwijl de meeste madrigalen zich bedienden van het Italiaans, was dat niet altijd het geval. In Engeland bestaat een geheel eigen traditie van wereldlijke composities die met de term 'madrigal' wordt aangeduid. Ook in de Nederlanden werden madrigalen gecomponeerd, soms op basis van teksten van Italiaanse dichters als Petrarca, Tasso, Guarini en Bembo, soms op in Nederland geschreven Italiaanse teksten en soms ook op teksten in de volkstaal. Bij Schuyt vinden we al deze mogelijkheden terug: hij liet drie bundels madrigalen na, twee met Italiaanse teksten en een met Nederlandse teksten: *Il primo libro de madrigali a cinque voci* (Leiden 1600), *Hollandsche madrigalen met vijf, ses, ende acht stemmen* (Leiden 1603) en *Hymeneo, overo Madrigali nuptiali et altri amorosi* (Leiden 1611). Daarnaast kennen we van hem nog een bundel met instrumentale composities (1611) en een Latijns motet dat onderdeel is van een kopergravure, een zogenaamd beeldmotet (ca. 1594). In zijn bundels met Italiaanse madrigalen vinden we naast teksten van Italiaanse meesters ook enkele teksten die zonder twijfel een lokale oorsprong hebben. Een mooi voorbeeld hiervan is het eerste madrigaal uit de eerste bundel, waarmee ook de CD opent: 'O LEYDA gratiosa' een loflied op de woonplaats van de componist. Helaas is de bundel met Nederlandse madrigalen incompleet bewaard gebleven. De overige werken zijn wel volledig overgeleverd. Op de CD vinden we uit al deze bundels een aantal composities; een werk uit de bundel met Nederlandse teksten is voor dit doel gereconstrueerd.

Camerata Trajectina brengt de muziek van Schuyt met verve over het voetlicht. Met name de vocalisten gebruiken voor hun vertolking een stevig palet. Dat brengt overtuigingskracht, maar het gaat soms ook ten koste van de subtiliteit. De instrumentale stukken worden met evenveel zekerheid gepresenteerd. De pavanen en gaillardes zijn respectievelijk langzame schrijddansen en vlotte springdansen, maar - zo schrijft Louis Peter Grijp in de toelichting - door het royale contrapunt hebben ze meer het karakter van fantasieën dan van dansmuziek. Dit dualisme tussen verticale oriëntatie (de metriek van de dansmuziek) en horizontalisme (het spel van de verschillende melodieën in het contrapunt) komt in de benadering van Camerata Trajectina goed tot zijn recht.

Madrigali, Padovane & Gagliarde is een fraaie CD, met een aantrekkelijke afwisseling van vocale en instrumentale muziek, die een goed beeld geeft van het nagelaten oeuvre van de Leidse componist Cornelis Floriszoon Schuyt.

Simon Groot

Billitonstraat 20, 3818 CN Amersfoort

sigro@planet.nl

Il giallo e il nero. Riflessi dell'antisemitismo nella letteratura ebraica moderna

Si è svolto a Trento dal 28 al 29 gennaio 2011, su iniziativa del Centro Studi Zygmunt Bauman, fondato presso l'università di Trento da Luca De Angelis e Ada Neiger, il quinto convegno della serie tutelata da ICOJIL (International Conferences of Jewish Italian Literature), gruppo di contatto nato in occasione del primo convegno di Amsterdam del 2006. La scelta della sede per un incontro di studi sui riflessi dell'antisemitismo nella letteratura ebraica moderna non è stata casuale, dato che la città di Trento fu teatro, durante la Pasqua del 1475, di un cruento episodio di antisemitismo: la leggenda del piccolo San Simonino, un bambino cristiano che si presunse gli ebrei avessero sacrificato per ricavarne il sangue necessario per i loro occulti riti religiosi, costò la vita a gran parte della comunità ebraica trentina del tempo ed è viva ancora oggi. Tra gli spunti di riflessione offerti dal convegno, il mito di San Simonino ha costituito una sorta di filo rosso, anche se casuale, tra diversi interventi, come quelli dedicati all'ultimo romanzo di Umberto Eco, *Il cimitero di Praga*, il cui protagonista antisemita si chiama Simone Simonini, e il contributo sullo scrittore Miro Silvera, che nel 1973 ideò la sceneggiatura di un film, che poi non vide mai la luce, inteso a svelare la mistificazione dell'accaduto.

Gli organizzatori hanno aperto i lavori con una espressione del poeta Brodskij: 'La letteratura è l'unica forma di assicurazione morale che una società può avere.' Ciò significa non solo che alla cultura spetta il compito di dare una forma intelligibile all'indicibile, ma anche quello di creare le condizioni morali necessarie perché all'umanità possa essere garantito un futuro. Tale compito spetta anche alla memoria cinematografica dell'olocausto in Italia, studiata da Emiliano Perra nel volume *Conflicts of Memory: The reception of Holocaust Films and TV Programmes in Italy* (2010). Attraverso i dibattiti pubblici generati dalle produzioni cinematografiche e televisive dei decenni del dopoguerra, è possibile ricostruire una memoria fortemente politicizzata, imperniata su una dialettica dominante di vittimismo e di innocenza, nella quale gli italiani si sono sentiti vittime del nazismo al pari degli ebrei. Relegando la questione della Shoah all'est europeo, gli italiani hanno stentato dunque a riconoscere il proprio coinvolgimento nel fenomeno dell'antisemitismo e nella conseguente persecuzione degli ebrei.

Il mito di una riuscita assimilazione della comunità ebraica a partire dall'unificazione italiana, basata su uno spirito nazionalista e democratico, non sembra affatto spento: il fatto che l'ultimo romanzo di Eco abbia incontrato tanta resistenza sia presso lettori cattolici che presso la comunità ebraica - come testimonia un intervento di Anna Foa in proposito - tanto che l'autore stesso è stato accusato di antisemitismo, ne è una spia. Secondo Giovanni Palmieri ciò che ha inteso fare Eco nel *Cimitero di Praga* è stato piuttosto ricostruire le pratiche con cui nella storia si è costruito il falso, e non costruire egli stesso un monumento al falso. L'errore di lettura, che tradisce una chiara confusione tra immedesimazione nel protagonista antisemita del libro e costruzione della sua identità, è una riprova del fatto che esiste ancora un rifiuto a riconoscere nella cultura la presenza di un antisemitismo che precede il genocidio ebraico e che quindi non nasce e muore con esso.

Prospettiva storica è anche quella da cui ha osservato la questione Elena Mazzini, analizzando l'andamento dell'interesse per la memoria della Shoah nel dibattito italiano nei decenni del dopoguerra. Un dibattito che negli anni Cinquanta fu fortemente condizionato dalla politicizzazione degli schieramenti. In quel momento così poco propizio ai bilanci e alle assunzioni di colpa, tutto impregnato della tendenza all'innocentismo di cui si è detto e

---

* Una versione precedente della presente segnalazione è stata pubblicata in forma elettronica su BOLLETTINO '900 - Segnalazioni / A, agosto 2011.

dall'ansia di ricostruzione post-bellica, interviene però un evento che senz'altro si colloca al di fuori di ogni previsione di successo, ossia la pubblicazione del *Diario* di Anne Frank: secondo Bruno Bettelheim, la potenza di questo diario sta nella capacità dell'individuo di superare l'orrore del Lager con l'attaccamento alla sfera dell'intimità, ai ritmi quotidiani.

Diversi esempi letterari 'minori', nel senso datoci da Deleuze e Guattari, hanno portato luce su una identità ebraica che prende forma nella sua specificità e cultura già nell'Ottocento, nonostante la tendenza dominante ad omologarsi. Tra questi c'è il romanzo ottocentesco, riscoperto e ripubblicato da Stefania Segatori nel 2009, *Lia o la fanciulla ebrea* di Giovanni Battista Intra. Nonostante sia percorso da una vena di antisemitismo cristiano che spinge l'autore a raccontare una storia di conversione, il romanzo narra la raffinata cultura di una facoltosa famiglia ebrea nella sua casa del ghetto di Mantova, una città che solo nell'Ottocento iniziò a mostrare segni di intolleranza verso la scomoda ricchezza degli ebrei. Così pure avviene per le novelle dell'autore milanese Gino Racah, pubblicate per la prima e ultima volta a Firenze nel 1913, indagate da Carlo Tenuta attraverso Dante Lattes, il suo primo esecutore. Esse dimostrano come negli anni Venti, nella Milano di Racah e nella Trieste di Lattes, prendeva forma una particolarità dell'essere e sentirsi ebrei, data dai 'tristi effetti' di un doloroso ripiegamento su se stesso, come recita appunto il titolo della raccolta. Racah era sionista e studioso di temi antisemiti.

L'ideale di una città apolide forse non per caso è stato concepito già nel Cinquecento dal facoltoso marrano Marco Perez di Anversa, umanista e mecenate che ripara a Basilea e continua a supportare da lì gli esuli. Egli ha dato il suo contributo alla formazione della *Methodus apodemica* di Zwinger, uno dei primi teorici dell'arte del viaggiare, con la descrizione di quattro città esemplari per sviluppare nuove forme di governo. Silvia Gaiga così illustra i frutti intellettuali a cui portò involontariamente l'antisemitismo delle dispute religiose.

L'identità ebraica paradossalmente può passare anche attraverso sentimenti antisemiti vivi all'interno della propria comunità, come dimostra il curioso caso di Umberto Saba, il cui complesso rapporto con la propria origine ebraica è stato indagato con notevole acume critico da Fulvio Senardi. Lo studioso smonta il pregiudizio sul presunto antisemitismo di Saba - affermatosi con uno studio di Giorgio Voghera degli anni Ottanta -, non solo a partire dalla sua produzione poetica, ma anche avvalendosi di alcuni testi sabiani non destinati alla pubblicazione. Tra questi la lettera indirizzata a Mussolini in occasione delle Leggi razziali e la botta e riposta con il suo psicanalista in cui spiega le ragioni della propria severità verso certi atteggiamenti degli ebrei osservanti e dei propri traumi d'infanzia, tanto da spingere il medico a identificare in Saba l'essere ebreo con uno stato di psichismo.

Nel caso di altri poeti invece è possibile testimoniare un'identificazione con la vittima ebrea in base ad un'universalizzazione del dramma dell'Olocausto. Per Pier Paolo Pasolini, su cui si è soffermata Francesca Ricci, l'immedesimazione con il popolo perseguitato, in cui egli si identifica anche per ragioni biografiche - per la presenza di sangue ebreo nel suo albero genealogico -, causa intricati problemi ideologici che da un lato lo spingono a paragonare i *kibbutz* ai Lager nazisti e dall'altro lo portano a scrivere un delirante monologo di Pio XII (ne *L'enigma di Pio XII*) in cui questi vede in Hitler un ebreo escluso, i cui crimini vengono minimizzati e ridotti a 'semplici peccati'.

La posizione ambivalente di Pasolini, che parte dall'idea universale che l'ebreo, come il 'negro', faccia parte di ogni umanità bandita ed esclusa e che porta a trovare una logica persecutoria anche negli stessi ebrei, verrà sviluppata da altri scrittori in una 'terza' posizione ibrida, che considera l'ebreo come l'alterità che fa scattare un odio non più analizzabile con l'aiuto di opposizioni binarie o di categorie storiche. Si chiede, meravigliato, Vittorio Sereni, altro poeta trattato da Ricci, in una sua poesia: 'Cosa ci fanno qui le piccole svastiche nel Bronx?' (*Lavori in corso da Stella variabile*).

Anche il dramma teatrale *Il dio Kurt* di Alberto Moravia solleva complesse questioni morali, come ha rilevato Antonio Rosario Daniele. Nel testo emergono infatti richiami alla cultura ebraica che fanno pensare all'opera non solo come a un momento importante dell'esame condotto da Moravia sul momento storico-politico in questione (il dramma è ambientato in un Lager ed ha per protagonisti un maggiore nazista e il suo compagno ebreo) ma anche a un'occasione per fare i conti col proprio sofferto rapporto con l'ebraismo.

Si pensi poi al discusso romanzo *Le benevole* (in originale: *Les Bienveillantes*) dell'ebreo americano Jonathan Littell, che conduce il lettore nei labirinti della mente malata di un ex ufficiale SS. Gianluigi Simonetti, nella sua acuta analisi del romanzo, mostra come il binomio di registro descrittivo - definisce il protagonista uno 'scanner' - e registro visionario onirico - il protagonista è anche un narratore inaffidabile - costruisca una conoscenza che solo la finzione può dare, e cioè che l'antisemitismo non è tanto l'odio dell'altro ma l'odio del sé: in questa prospettiva laica della Shoah l'evento non è disumano ma umano e in quanto tale riguarda tutti.

Un paradosso di altro tipo si materializza nella musica concepita nei campi di sterminio. Il musicologo Alessandro Carrieri fa rientrare la musica di Victor Uhlman prodotta durante il suo soggiorno a Theresienstadt (in particolare l'opera *Kaiser von Atlantis*) nell'ambito di una produzione che nasce dai deportati come forma di protesta e resistenza. Essa infatti riprende elementi considerati dai nazisti di musica degenerata e opera, eludendo il controllo, una critica al nazismo in modo ironico e allusivo. In questo modo, Uhlman, in grado di produrre musica in condizioni estreme per una sorta di impulso radicato, quasi biologico, restituisce una dimensione umana alla vita nel campo, le restituisce - secondo le parole di Levinas - 'l'accoglienza del volto'.

I quesiti morali ed etici si complicano ulteriormente nelle diverse posizioni politiche tra filo- e anti-semitismo nel mondo arabo e occidentale come ha mostrato Raniero Speelman con vari esempi tratti dagli attuali dibattiti vivi in Olanda e Turchia, in cui le posizioni filo- o antisemite sembrano dipendere dall'appartenenza a un preciso colore politico.

La questione della colpa ci viene tramandata però prima di tutto attraverso le voci delle vittime, in primo luogo dal testimone Primo Levi che, come ha dimostrato Giuliana Cacciola, nei suoi scritti, parte dal trauma dei sopravvissuti, che consiste nell'identificare vergogna e colpa e finisce per distinguere i due sentimenti in valori separati per cui la vergogna ha una dimensione personale e la colpa invece si trasforma nella volontà di preservare il passato o, come ha detto efficacemente Ruth Kluger, di custodirlo come uno 'Zeitschaft', un 'temposaggio'.

Su Levi si sono soffermate anche Angela Guiso e Irena Prosenč Segula. La prima, con un'analisi dei personaggi giovani in *Vizio di forma*, è giunta a enucleare il paradossale desiderio dello scrittore di bandire la facoltà di nascere ebrei da un'età d'oro di vichiana memoria in cui si può rinascere privi di ogni pregiudizio e di ogni colpa; la seconda, avvalendosi della strumentazione retorica di cui Levi era maestro, e soffermandosi sul genere dell'autobiografia romanzesca, ha messo in luce come le reticenze nelle testimonianze dello scrittore contengano una forte carica emotiva e alludano all'esperienza dell'indicibile.

Un'altra testimonianza importante che si incentra sull'elaborazione del trauma è quella di Aldo Zargani, analizzata con perspicacia da Natalie Dupré. La questione di fondo al centro della sua relazione è stata quella della rappresentabilità del trauma entro l'opera letteraria. Dupré ha indicato come la voce di protesta dell'lo narrante di *Per violino solo* dia forma non ad una rappresentazione, bensì ad una risposta alla paura della morte. Risposta che impiega l'impossibilità della rappresentazione come strategia discorsiva per una reinvenzione del passato e che porterà l'lo narrante alla costituzione di un'identità post-traumatica.

Una tale elaborazione insieme razionale e sentimentale dell'Olocausto da parte della vittima è completamente assente nella poesia di Uri Zvi Greenberg, esaminata da Sara Ferrari, che trasforma in un certo senso l'antisemitismo in anticristianesimo. Il poeta israelita originario di Vov, che scrive in yiddish e in ebraico, con il suo ciclo *Il libro del fiume*, ha dato forma a una visione senza perdono del 'cristianesimo omicida' in cui Jesus/Gesù rappresenta il carnefice cristiano e Yeshu la vittima ebraica. Oltre alla rabbia è possibile concepire una possibilità di autoricostruzione e di rinascita del regno in terra d'Israele. Si capisce perché questo poeta sia contestato anche in Israele. Il confronto tra varie espressioni di antisemitismo nella letteratura ebraica moderna serve proprio a questo, a comprendere anche le diverse tonalità nella narrazione dell'esclusione ebraica, che non sempre coincide con il dramma della Shoah.

Altri esempi interessanti in una prospettiva comparatista sono stati l'analisi del romanzo di Saul Bellow *La vittima* (1947) da parte di Carlo De Matteis (Bellow fu l'unico scrittore ebreo americano della sua generazione a reagire nei suoi testi, quando negli USA arrivarono le memorie della deportazione e in questo romanzo mette in questione con una vena ironica e dissacrante la figura del Salvatore), e di *Sangue del cielo* di Piotr Rawicz, presentato dalla traduttrice Guia Risari, primo esempio di narrazione concentrazionaria *fictional*, scritta nel 1961 da un sopravvissuto.

La prospettiva comparatista non è servita solo a evidenziare i diversi modi di narrare l'Olocausto e le particolarità nazionali di tale narrazioni (come fa la già citata analisi storico-culturale di Perra per i film), ma mette anche in questione la separazione della letteratura ebraica dalle letterature di altre minoranze. Come ha giustamente dimostrato Silvia Marchetti con la sua analisi di Miro Silvera, che si è autodefinito in un romanzo *l'ebreo narrante*, la presa di parola negli anni Novanta degli scrittori italo-ebraici, non in quanto testimoni ma in quanto portavoce di una propria identità culturale, coincide più o meno con l'avvio della letteratura migrante in Italia. Perché allora non studiare l'una come parte integrante dell'altra?

Presentarsi in primo luogo come scrittore multietnico è anche la premessa di Moni Ovadia, autore italo-ebraico di origini bulgare, che allestisce opere teatrali e narrative all'insegna del riconoscimento dell'alterità come principio morale di base. È in tale ottica che Monica Jansen e Inge Lanslots hanno presentato due dei suoi spettacoli teatrali, *Shylock* e *Binario 21*: qui, attraverso un capovolgimento dei punti di vista e della divisione dei ruoli, egli riesce a decostruire l'antisemitismo in quanto degenerazione del precetto biblico che invita ad accogliere lo straniero. Per concludere con una bella frase proprio di Ovadia: 'I sopravvissuti non sono nostri padri, zii o nonni, ma nostri figli. Dobbiamo prenderli fra le braccia e portarli con noi per il nostro futuro, per quello dei nostri figli, i figli del "dopo", del "mai più"'.

Eleonora Conti

Università di Bologna, Dipartimento di Filologia Classica e Italianistica - Via Zamboni, 32
40126 Bologna, Italia
econti@libero.it

Monica Jansen

Universiteit Utrecht, Departement Moderne Talen - Sectie Italiaans, Trans 10, 3512 JK
Utrecht
m.m.jansen@uu.nl